

ЕКОНОМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ДИСБАЛАНСІВ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ

У господарському комплексі України чорна металургія посідає особливе місце. Сьогодні вона є найбільшою базовою галуззю промисловості й загалом економіки України, яка поряд з іншими визначає загальний стан соціально-економічного розвитку країни.

Чорна металургія не тільки впливає на розвиток більшості галузей народного господарства України і є базою їх формування, передусім таких стратегічних галузей економіки, як машинобудування, суднобудування, автомобільної, будівництва.

Ураховуючи особливе значення чорної металургії для вітчизняної економіки, як у науковій літературі, так і у практико-прикладних роботах приділено значну увагу різним аспектам даної проблематики. Серед українських фахівців, які працюють у даній тематиці, варто назвати таких: О. Власюк, Б. Буркинський, С. Савчук, С. Матвієнков, В. Мазур, О. Скороход, Г. Єфіменко, В. Самарай, В. Клименко, І. Шелевицький, А. Голубченко, А. Пасхавер, І. Бураковський. Серед практичних фахівців, які наразі займаються аналізом проблем чорної металургії, особливо варто відзначити В. Власюка, В. Піковського, В. Попова та ін.

Названі фахівці приділили досить значну увагу проблемам і чинникам розвитку вітчизняної металургії. Водночас у науковій літературі досить часто констатується факт наявності серйозних економіко-технологічних структурних дисбалансів чорної металургії, проте досить рідко робляться спроби розкрити їх суть і дослідити фактори становлення та поглиблення. Таким чином, дана проблема зберігає свою актуальність і потребує подальшого аналізу для формування адекватної державної структурної політики, спрямованої на підвищення економічної ефективності чорної металургії.

У результаті значного впливу сектору чорної металургії на національну економіку

проблеми його функціонування неминуче трансформуються в макроекономічні. Відповідно ключові структурні дисбаланси галузі також здійснюють відчутний вплив на макроекономічну стабільність держави. Фактори становлення цих дисбалансів частково були сформовані ще під час перебування України у складі СРСР, частково вже після відновлення незалежності.

Становлення та розвиток українського металургійного комплексу (чорна металургія та супутні галузі) відбувалися в рамках формування єдиного взаємопов'язаного господарського комплексу СРСР. У 1990 р., ще до початку ринкових реформ, чорна металургія України характеризувалася нижченаведеними структурними дисбалансами.

1. Виробничий критерій. У складі СРСР вітчизняна металургія мала забезпечувати металом не лише потреби Української республіки, а й інших республік Союзу. Крім того, значна частина української продукції призначалася для експорту. У 1990 р. питома вага України у СРСР становила: по випуску готового прокату – 35%, у тому числі по сортовому – 38, по листовому – 29, по виробництву зварних сталевих труб – 32, у тому числі діаметром 1420 мм – 94%. Загальна питома вага України у виробництві значно перевищувала частку України в загальносоюзному споживанні чорних металів, яка становила в 1990 р. лише 22-25%.

Водночас, хоча Україна статистично виробляла набагато більше металу, ніж споживала, вона вимушена була ввозити значний обсяг прокату. У 1990 р. при надлишковому виробництві сталі українські підприємства ввозили 4,6 млн. т сортового прокату, 1,8 – листового прокату, 0,52 – труб та 0,48 млн. т сталевих профілів.

2. Технологічний критерій. У той час як

ще у 60-х роках ХХ ст. економічно розвинуті країни почали відмовлятися від енерго- та матеріалоємного мартенівського способу виплавки сталі та переходити на електродуговий та киснево-конверторний, у радянській Україні він залишався домінуючим. У 1990 р. в Україні мартенівським способом виплавлялося більше ніж 56,1% вітчизняної сталі, тоді як на електросталь припадало лише 6,6% виплавленої сталі, а на киснево-конверторний – близько 37,3%. В економічно розвинутих країнах мартени на той час уже були виведені з експлуатації, а частка електросталі сягала від 28-31% (Японія, Франція) до 56% (Італія). Навіть у тогочасній Росії на електросталь припадало 13,4% виплавленої сталі. Крім того, лідери світової чорної металургії в цей час почали запроваджувати машини неперервного лиття заготовок, установки вдування пиловугільного палива, методи прямого відновлення заліза тощо, що зменшувало ресурсні витрати при виготовленні продукції та підвищувало її конкурентоспроможність. Для прикладу, частка сталі, розлитої на машинах неперервного лиття заготовок (МНЛЗ), у 1990 р. становила: у США – більше ніж 60%, ФРН – 88, Японії – 98, в Україні – менше 10%.

Незважаючи на те що радянські вчені розробили технології, які не поступалися за якістю західним, більшість із них через брак коштів так і не були реалізовані на практиці. Більш того, через недоінвестованість термін експлуатації основних фондів уже тоді наближався до критичної позначки. Як свідчать статистичні дані 1990 р., більшість агрегатів експлуатувалося більш ніж 30-40 років, і лише три з них мали термін експлуатації до 10 років, ще три – до 20 років.

3. Корпоративний критерій.

Підприємства чорної металургії були об'єднані в горизонтальний конгломерат із централізованим управлінням Міністерством чорної металургії та його республіканськими відділеннями. Деякі комбінати мали потужності для обробки сировини, зокрема коксові батареї та аглофабрики, проте виробництво самої сировини було

підконтрольним іншим органам державної влади. Таким чином, у галузі до 1990 р. були практично відсутні вертикально інтегровані компанії. Крім того, радянське керівництво намагалося звести до мінімуму конкуренцію між виробниками, оскільки в умовах планової економіки вона просто втрачала сенс. У результаті цього, як зазначалося вище, в Україні спостерігалася досить чітка спеціалізація підприємств чорної металургії, коли кожне з них спеціалізувалося на певному виді продукції, яку не виготовляли інші. Зокрема, «Криворіжсталь» була найбільшим монопольним в Україні постачальником арматури певного сортаменту, «Запоріжсталь» – жерсті, ММК ім. Ілліча – оцинкованого плаского прокату тощо. Таким чином, де-факто в Україні існувало 12 великих металургійних підприємств, тоді як у розрізі ринку металопродукції практично повсюди панувала монополія одного-двох із них.

4. Критерій форми власності. До відновлення незалежності України всі підприємства належали до державної форми власності, приватної форми власності на об'єкти промислового значення не існувало як такої.

5. Критерій структури споживання. Гіпертрофована частка металургії в національній промисловості того часу не підкріплюється адекватною пропорцією галузей економіки, які є споживачами її продукції і дають на виході товар із більш високою доданою вартістю. Результатом цього стало формування значного розриву між виробництвом металопродукції та попитом на неї на території України. Українська металургія працювала на економіку лише наполовину, а інша продукція відправлялася на експорт. Зокрема, у 1990 р. – напередодні розпаду СРСР, виробництво сталі перевищувало потребу української промисловості у два рази. При цьому із 38,6 млн. т виробленого прокату до 15 млн. т (39%) було вивезено в інші регіони Союзу, іще 3 млн. т (8%) було експортовано за кордон.

Після припинення існування СРСР єдиний загальносоюзний гірничо-металургійний комплекс був розподілений між ново-

створеними самостійними державами. Ключовим принципом розподілу підприємств комплексу стала їх географічна приналежність, що передбачало повне економічне підпорядкування органам політичної та економічної влади незалежних держав, на території яких знаходилися підприємства.

У результаті даного процесу Україна, за оцінками Всесвітнього банку, отримала близько 35% загальносоюзних виробничих потужностей ГМК¹. На території незалежної України опинилось 48% загального видобутку товарної залізної руди колишнього Союзу, 72% видобутку марганцевої руди, 35% потужностей із виробництва готового прокату, 30% листового прокату, понад 42% тонколистового прокату тощо.

З одного боку, це створювало досить надійну базу для формування власного потужного гірничо-металургійного комплексу, який мав стати основою промислового розвитку країни в середньо- та довгостроковій перспективі. З іншого боку, Україна отримала ряд досить складних економічних проблем та диспропорцій як у межах усього господарського комплексу, так і в межах самої чорної металургії.

Названі дисбаланси можна було подолати через вирішення таких завдань, як розширення географії збуту продукції, розширення внутрішнього ринку, підвищення ефективності виробництва, технічного переоснащення галузі. Проте дані заходи потребували значних інвестицій, а також ефективної та продуманої стратегії державної структурної політики.

Структурна політика держави в галузі містила великий потенціал, проте так і не була повною мірою реалізована. Державна власність металургійних підприємств дозволяла уряду в нових умовах здійснювати не лише регуляторний вплив на процеси в галузі, а й формувати оперативну і стратегічну політику кожного підприємства. Проте характерною рисою для того періоду була дисперсія економічної влади, унаслідок

чого навколо потужних промислових підприємств сформувалися чиновницькі групи, які проводили власну лінію, часто відхиляючись від лінії центральної влади. Це виключало можливість проведення комплексних системних реформ у галузі та девальвувало вплив держави на операційну діяльність господарських суб'єктів.

Регуляторний вплив уряду виявлявся, як правило, у маніпулюванні податковим навантаженням на металургійні підприємства, і був спрямований на підтримку її роботи взагалі, не визначаючи конкретних виробничих та інвестиційних зобов'язань.

Протягом майже двадцятирічного періоду самостійної політики українському уряду так і не вдалося подолати або принаймні пом'якшити структурні дисбаланси галузі. Влада була зацікавлена більшою мірою в номінальному зростанні виробництва, ніж у якісних змінах. За рахунок зростання виробництва й експорту формувалася значною мірою дохідна частина бюджету й розширювались інвестиційні можливості держави, відповідно підтримувалася певна соціальна стабільність навіть в умовах постійного падіння виробництва.

Потенційно дієвим заходом структурної політики держави був Закон України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». Мета експерименту полягала у створенні умов для підвищення ефективності роботи ГМК, збільшення його експортного потенціалу й надходжень до бюджету. Проте списання пені та штрафів, нарахованих за несвочасну сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів; сплати 50% збору до інноваційного фонду; відстрочки по сплаті податків не були закріплені зобов'язаннями власників підприємств щодо технологічної модернізації виробництва.

Економічний експеримент із його пільговим режимом господарювання в умовах поліпшення кон'юнктури на світовому ринку вивів металургійні підприємства з фінансової кризи й забезпечив додатковий приплив фінансових

---

¹ Розвиток сектору чорної металургії в Україні. Аналітичний огляд / Світовий банк. – К.: Міленіум, 2004. – 110 с.

ресурсів до сектору. Водночас металургійні підприємства так і не перейшли до реінвестування прибутку в технічну модернізацію підприємств.

У подальшому держава практично відмовилася від фіскальної підтримки чорної металургії. Водночас вона все ще активно використовувала інструменти прихованого субсидування. Так, у 2000-2005 рр. фактично були заморожені тарифи на газ, електроенергію, залізничні перевезення, акордні ставки на перевалку вантажів у морських портах. Крім того, уряд штучно стримував ціни для металургів на коксівне вугілля, ЗРС (до 2003 р. лівова частка гірничо-збагачувальних комбінатів перебувала у власності держави), флюсо-доломітну продукцію та вогнетривкі глини. Оскільки у структурі собівартості продукції 70% займають витрати на сировину та паливно-енергетичні матеріали, державна політика таким чином сприяла збільшенню цінового ресурсу конкурентоспроможності вітчизняних металургійних підприємств. Зважаючи на те, що політика прихованого субсидування галузі суперечить правилам СОТ, проти українських виробників було порушено значну кількість антидемпінгових розслідувань.

Важливим інструментом державної підтримки галузі було також маніпулювання обмінним курсом гривні. Ураховуючи, що 80% металопродукції реалізовувалося на зовнішніх ринках, більша частина виручки надходила в іноземній валюті. Занижуючи курс гривні, уряд збільшував ліквідність експортерів, даючи їм можливість збільшити обсяг обігових коштів і розширити інвестиції в модернізацію виробництва.

У 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 р. № 967 було затверджено Державну програму розвитку та реформування гірничо-металургійного комплексу України на період до 2011 р. Головна її мета полягала в подоланні виробничих та технологічних структурних балансів галузі. Програма передбачала:

поступове скорочення обсягів мартенівського виробництва сталі з

одночасним удосконаленням обладнання та технології;

максимальне використання потужностей киснево-конверторних цехів;

збільшення частки виробництва сталі в електропечах у результаті реконструкції існуючих потужностей і введення в експлуатацію нових;

використання методів спеціальної електрометалургії;

технічне переоснащення сталеплавильних цехів зі спорудженням установок позапічної обробки сталі типу «під – ківш» і машин безперервного лиття заготовок (доведення обсягу розливу сталі до 50%).

Таким чином, на державному рівні проблему було поставлено досить коректно, проте у програмі було запропоновано недостатньо ефективні механізми розв'язання поставлених завдань. Фінансування програми заходів щодо реконструкції, будівництва, технічного переоснащення виробничих потужностей покладалося на інвесторів, тоді як останні потребували допомоги держави.

Попри стійку динаміку зростання обсягів виплавки сталі, яка спостерігалася до 2008 р., якісні зміни відбуваються вкрай повільно.

Позитивною тенденцією варто назвати збільшення частки безперервного розливу сталі з 9% у 1990 р. до 34% у 2009 р. Розширення застосування цієї технології відбувається насамперед за рахунок більш повного освоєння потужностей існуючих машин безперервного лиття заготовок. Водночас наразі в більшості країн світу частка сталі, розливої на МНЛЗ, сягає 100%.

Зростання частки киснево-конверторної сталі було обумовлено більш глибоким падінням виплавки мартенівської сталі. Реальної зміни технологій не відбулося. Це пояснювалося тим, що у виробників не було достатніх стимулів для заміни мартенівського способу киснево-конверторним і виробництвом електросталі. Окрім відсутності необхідних інвестиційних ресурсів, важливу роль відіграла порівняльна економічність існуючого мартенівського виробництва. В умовах

обмеженого застосування технології безперервного розливу сталі воно виявилось економічнішим за киснево-конверторний спосіб. Українські металурги мали можливість використовувати при мартенівському способі підвищену кількість металобрухту замість чавуну, що забезпечило необхідну якість виплавленої сталі.

Розширення виробництва електросталі стримувалося високим рівнем цін на електроенергію і проблемами з постачанням якісного металобрухту великими партіями.

Із цієї причини при технологічному і технічному оновленні підприємств значна увага приділялась удосконаленню саме мартенівського виробництва. Ситуація почала кардинально змінюватися лише у другій половині нинішнього десятиліття. Перманентне зростання цін на сировину й потребувало від інвесторів упровадження енергоефективних технологій та підвищення раціональності використання ресурсів. Більшість підприємств, які мали потужне мартенівське виробництво, задекларували намір, а деякі й почали технічне переоснащення основних фондів для демонтажу мартенів. Крім того, три підприємства задекларували плани розвитку виробництва електросталі сукупною потужністю більш ніж 3 млн т. Проте позитивні тенденції виробничої технологічної трансформації галузі були перервані економічною кризою.

Через низьку конкурентоспроможність продукції вищих переділів, Україна робить ставку на просування напівфабрикатів. Порівняно зі світовим рівнем в Україні дуже висока частка виробництва заготовок – 37,6%, у той час як у світі їх частка в сумарному обсязі виробництва прокату не перевищує 12-15%. Україна далеко відстає від рівня світу у виробництві плоского прокату і виробництві листа з покриттям. У світовому виробництві частка плоского прокату в сумарному обсязі готового прокату сягає 60%, в Україні – лише 32,1%. Такі самі істотні розбіжності в показниках виробництва листа з покриттям: світ – 9-10%, Україна – 2,9%.

Структурна трансформація галузі за даним критерієм продовжує рухатися в несприятливому напрямі. З 1990 р. у складі готової продукції почала збільшуватися частка продукції, споживачем якої виступає сама металургія – напівфабрикати (заготовки). Ніша напівфабрикатів на сьогодні є найбільш ємною і ліквідною нішею світового ринку металу. Серед факторів, які збільшують попит і зростання виробництва напівфабрикатів у світі, можна виділити такі:

зміна в технології й організації металургійного виробництва. Виникнення міні-заводів, які не мають повного технологічного циклу, потребувало використання як сировини різного роду напівфабрикатів;

можливості мінімізації капітальних вкладень і витрат. Імпорт заготовок дозволяє наростити обсяги металургійного виробництва при мінімальних капітальних вкладеннях і практично без збільшення витрат на охорону навколишнього середовища у країнах, які мають надлишкові прокатні потужності (Тайвань, Єгипет, Італія, Македонія, США). Країни, що прагнуть створити власну металургію, з економічної доцільності нерідко починають із будівництва прокатного виробництва, щоб одержати швидку віддачу при мінімальних капітальних вкладеннях (Індонезія, Таїланд, Малайзія);

прагнення розвинених країн винести «брудні» і більш «дешеві» частини металургійного виробництва, у тому числі виробництво напівфабрикатів, за межі своїх територій. У результаті виробництво напівфабрикатів переміщується до країн, які мають більш лояльне екологічне законодавство й дешевші робочу силу і ресурси.

На нераціональній структурі виробництва прокату позначаються не тільки тиск зовнішнього попиту, але й існуюча спеціалізація виробничих потужностей прокатного виробництва, які Україна успадкувала від колишнього СРСР. У рамках союзної спеціалізації в Україні переважно створювалися потужності для виробництва у великих обсягах сортового прокату.

При існуючій в Україні практиці технічного оновлення в середньостроковій перспективі не можна очікувати суттєвих змін в їх спеціалізації. Незначне поліпшення структури прокатної продукції буде досягнуто за рахунок більш повного використання наявних потужностей плоского прокату й незначної їх модернізації під час капітального ремонту.

Застосування застарілих технологій зумовлює підвищену порівняно зі світовим рівнем праце-, енерго- і матеріалоємність металургійного виробництва в Україні. За оцінками експертів, виробництво української металургійної продукції порівняно з рівнем розвинених країн має на 5-7% вищу матеріалоємність і на 25-30% вищу енергоємність.

Продуктивність праці на українських металургійних підприємствах перебуває приблизно на рівні Росії, дещо вище, ніж у Китаї, проте у 3,4-4 рази нижча, ніж у розвинених країнах, і в 2,7 рази нижча, ніж у Бразилії.

Використання природного газу в ГМК України в загальних витратах енергоресурсів становить: у доменному виробництві – 18%, мартенівському виробництві сталі – 78, прокатному виробництві – 45, МНЛЗ – 0,5, виробництві сортового прокату – 15, виробництві гарячекатаного листа – 9,5, виробництві холоднокатаного листа – 3,5%.

Таким чином, економіко-технологічні фактори чорної металургії спричиняють зниження ефективності роботи галузі й економіки загалом. Завдання уряду полягає в мінімізації їх негативного впливу на галузь і економіку, а також на формування таких векторів структурної трансформації галузі, які б узгоджувались із загальною

економічною стратегією держави і сприяли макроекономічній стабільності й високому рівню економічної безпеки держави.

Окрім реалізації великих металоємних інфраструктурних проєктів (мости, оновлення залізничної інфраструктури, ЖКГ), які мають підвищити внутрішній попит на вітчизняну металургійну продукцію, необхідно впровадити комплекс регулятивних заходів. На наш погляд, у даному контексті раціональним бачиться аналіз можливості впровадження таких заходів:

1. Зменшення ставки податку на прибуток для тієї частини прибутку, який спрямовується на реінвестиції у виробничі фонди. Подібна практика активно використовується в багатьох країнах, причому в деяких із них така ставка становить 0%.

2. Тимчасове звільнення від сплати ввізних мит і ПДВ для імпортованого енергозберігаючого устаткування й комплектуючих, які не випускаються в Україні.

3. Запровадження прискореної амортизації основних фондів 3 групи, що дозволить підприємствам більш оперативно оновлювати виробничі фонди.

4. Відкриття кредитних ліній у державних банках для вітчизняних металургійних компаній для рефінансування зовнішніх запозичень і продовження реалізації інвестиційних планів.

6. Продовження дії на період кризи мораторію на підвищення цін та тарифів на послуги державних монополій.

7. Налагодження ефективних і оперативних механізмів відшкодування ПДВ.